
Bożena Stanek-Lebioda

SIEDZIBY ZIEMIAŃSKIE NA TERENIE PROJEKTOWANEGO PARKU KULTUROWEGO DOLINY ŚRODKOWEJ BYSTRZYCY I KOSARZEWKI

Idea utworzenia parku kulturowego w okolicach Strzyżewic i Bychawy pojawiła się już w końcu lat 90. XX w., wyprzedzając istniejące w tym zakresie ustawodawstwo. Dopiero bowiem znowelizowana ustawa o ochronie zabytków z 2003 wprowadza formę ochrony w postaci parku kulturowego. Tworzenie

parków kulturowych zaleca się na terenach, które posiadają zarówno interesujące walory krajobrazowe, jak i wartościowe elementy krajobrazu kulturowego, z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Propozycja parku kulturowego opracowana w Regionalnym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie różni się nieco od przedstawionych we wcześniejszych opracowaniach co do koncepcji poprowadzenia samych granic parku, natomiast uwzględnia te same zespoły zabytkowe.

Obszar proponowanego parku kulturowego, obejmujący dolinę śródkowej Bystrzycy oraz jej prawobrzeżnego dopływu – Kosarzewki z dopływem Gałęzówką, już w okresie wczesnośredniowiecznym był terenem intensywnego osadnictwa. W XIV w. istniejące tu wsie były własnością rycerską, a następnie drobnoszlachecką. Znaczna część ziem należała do przedstawiciela rodu Awdańców (h. Abdank) Skarbka ze Strzyżewic. Ród ten od nazwy dziedzicznej wsi Kiełczewice przybrał sobie drugi człon nazwiska. Skarbkowie Kiełczewscy mieszkający w Kiełczewicach Górnych i Dolnych do większej fortuny doszli w 2 poł. XVII w., kiedy Remigian Skarbak Kiełczewski, podsędek ziemski lubelski kupił w 1652 r. dobra nad Bystrzycą od opuszczającego kraj arianina Zbigniewa Gorajskiego (h. Korczak), kasztelana chełmskiego. W XVIII w. do Skarbków Kiełczewskich należały ziemie położone w dolinie Bystrzycy od Prawiednik do Kiełczewic. W następnych wiekach, w wyniku

działów rodzinnych bądź sprzedaży, pojawili się nowi właściciele – Koźmianowie, Kowerscy, Przewłoccy, którzy wznosili tu swoje siedziby. Były to stosunkowo niewielkie majątki, oddalone od siebie zaledwie o kilka kilometrów. Niemal we wszystkich dawnych ośrodkach dworskich, znajdujących się na omawianym terenie, zachowały się do naszych czasów dawne siedziby właścicieli – z reguły skromne dworki, otoczone resztkami parków i pozostałościami zabudowań folwarcznych. Osadzone w naturalnym krajobrazie dolin rzecznych są najistotniejszymi elementami zabytkowego krajobrazu projektowanego parku kulturowego. Stopień zachowania poszczególnych zespołów rezydencjonalnych jest zróżnicowany, co wynika przede wszystkim z powojennego sposobu ich użytkowania.

W stanie ruiny przetrwał dawny pałac w **Bychawie** (Podzamcze), wzniesiony na przełomie XVII i XVIII w. przez ówczesnego właściciela miasta Andrzeja Leopolda Ossowskiego, skarbnika łomżyńskiego. Budowa pałacu ukończona została w l. 30. XVIII w. przez Dominika Stoińskiego. Nową sie-

dzibę wzniesiono prawdopodobnie w pobliżu zrujnowanego zamku, na cyplu oblanym wodami. Opisujący w 1847 r. diecezję lubelską ks. K. Boniewski dał taką relację na temat pałacu bychawskiego: „Pałac piękny wśród wzgórz stawów położony (...) za dziedzictwa Scypionów bardzo zniszczony”. Złe zarządzanie dobrami przez dzierżawcę (od 1802 r. właściciela) Karola Scypio del Campo sprawiło, że zostały one wystawione na publiczną sprzedaż w drodze przymusowego wywłaszczenia. W 1828 r. majątek nabył Karol Łaniewski, który zapewne wyremontował i przebudował pałac w duchu klasycystycznym oraz wznosił na terenie folwarku nowe zabudowania gospodarcze (klasycystyczną oborę i spichlerz). Część tych obiektów przetrwała do naszych czasów. Pałac, który spłonął przed 1888 r., nigdy nie został odbudowany. Obecnie zachowane fragmenty murów objęte są ochroną jako tzw. „trwała ruina”. Otaczają ją pozostałości zniszczonego parku, z zachowanym fragmentem fosy ziemnej. W pobliżu ruin pałacu zachowały się również resztki założenia dworsko-folwarcznego z XIX – XX w. Znajduje się tu drewniany (otynkowany) dwór,

Bychawa (Podzamcze). Dwór z 2 poł. XIX w., stan z 2000

Ruiny zamku w Bystrzycy (d. Strzyżewicach), akwarela. K. Stronczyńskiego (1852-3)

wzniesiony zapewne na pocz. 2 poł. XIX w., który być może pierwotnie użytkowany był przez dzierżawców (w 1869 r. był nim S. F. Kowerski z pobliskiego Józnowa). Ma on formę skromnej, późnoklasycystycznej siedziby z gankiem (być może wcześniej z dwoma gankami) w elewacji frontowej.

W 1890 r. dobra nabył znakomity gospodarz, hodowca trzody chlewnej i koni, Antoni Budny (h. Jastrzębiec) ostatni przedwojenny właściciel majątku. Powiększył on w 1898 r. istniejący dworek o murywane, parterowe skrzydło z miesz-

kalnym poddaszem. Nowo dobudowana część ma charakter eklektyczny, z elementami ornamentyki neorokokowej na elewacjach. Dwór w tej formie zachował się do naszych czasów. Obecnie jest własnością gminy i znajdują się w nim mieszkania socjalne. Zarówno sam dwór jak i jego otoczenie wymagają gruntownych prac remontowych i rewaloryzacyjnych oraz zmiany sposobu użytkowania.

Na terenie dawnego folwarku zachowała się znikoma część zabudowań gospodarczych. Są to m. in. dwa interesujące spichlerze – kla-

sycystyczny z poł. XIX w., z wglębnym portykiem, znajduje w stanie ruiny, natomiast drugi – z k. XIX w. został niezbyt szczęśliwie odrestaurowany przez prywatnego właściciela i wraz z wzniesionym obok nowym budynkiem pełni funkcję domu weselnego.

Kolejna ważna i również nie zachowana siedziba znajdowała się na terenie **Strzyżewic** /d. Strzyżowice, Strzeżowice/ - wsi o XIV – wiecznej metryce, której właścicielem był w 1375 r. Skarbko h. Abdank. W l. 1416-1418 właścicielem był Paweł z Męczennic, posiadający także pobliskie Osmolice. Od XV w. funkcjonował tu ośrodek folwarczny. W 1 poł. XVI Strzyżewice należały do Żarczyńskich h. Nałęcz, którzy wystawili tu zamek warowny na wzgórzu nad doliną Bystrzycy. W XVII w. obiekt ten został znacznie rozbudowany, a od czasu niefortunnego podziału majątku w 1664 r. pomiędzy Stanisława i Piotra braci Kielczewskich, toczyły się ponadstuletnie spory o podzielony zamek w Strzyżewicach.

W rękach Kielczewskich dobra pozostały do ok. 1780 r. - właścicielem północnej części Strzyżewic był wówczas Józef Skarbak Kielczewski, chorążyc urzędowski, który sprzedał ją (wraz z połową częściowo zrujnowanego zamku) Andrzejowi Alojzemu z Rzeczycy Koźmianowi h. Nałęcz, żonatemu z Anną z Kielczewskich. Po jego śmierci w 1795 r. tę część wsi otrzymał syn Kajetan (mieszkający w Piotrowicach), który w 1840 r. przekazał ją swojemu synowi Andrzejowi Edwardowi. Część południowa Strzyżewic należała do Ignacego Trzczińskiego, a następnie przeszła ok. 1826 r. do

Strzyżewice. Dwór z XIX w., stan z 1999.

kapitana Piotra Klamborowskiego. h. Jastrzębiec, a następnie jego siostrzeńca Franciszka, ożenionego ok. 1840 r. z wdową po stryju. Wówczas nastąpiła regulacja własności rozbitych części Strzyżewic – część pn. z całym zamkiem pod nazwą Bystrzyca Nowa przeszła do Koźmiaków, a pd. – do Klamborowskich. Zamek strzyżewicki (określany także jako bystrzycki), pozostawał w stanie półruiny w ciągu XIX w., co zostało uwiecznione na akwareli K. Stronczyńskiego z poł XIX w. Po II wojnie światowej był sukcesywnie rozbiegany, a obecnie zachowane są jedynie reliktory fundamentów i piwnic.

Po opuszczeniu zamku Klamborowscy wzniesli dla siebie dworek, który w zmienionej później formie, przetrwał do naszych czasów. Zapewne ok. 1860 r. Strzyżewice wraz z pobliskimi Piotrowicami zostały własnością hr. Jana Tarnowskiego. W l. 1875-6 właścicielem Strzyżewic był Władysław Skolimowski, a w 1879 r. zaniebane i zadłużone dobra kupił Edward Kołaczkowski h. Abdank. Prawdopodobnie wówczas przebudowano dwór nadając mu obecną postkla-

Osmolice. Pałac z ok. 1831, stan z 1999

sycystyczną formę. Ostatnim właścicielem majątku był syn Edwarda Kazimierz. Jego córka Ewa, twórczyni literatury dla młodzieży, akcję swoich opowiadań osadzała często w miejscowym krajobrazie.

Dwór strzyżewicki przetrwał w dość dobrym stanie, obecnie znajduje się w nim biblioteka. Jest to niewielki parterowy obiekt, z trójosiowymi, piętrowymi ryzalitami, zwieńczonymi trójkątnymi szczytami. Wejście główne poprzedza szeroki, czterokolumnowy portyk tokański, dźwigający balkon.

Natomiast całe założenie dworsko-folwarczne uległo po wojnie znacznemu przekształceniu. Niemal całkowicie zniszczony został

park, który rozparcelowano, częściowo zabudowano i przecięto szosą, przebiegającą przed elewacją frontową dworu. Z dawnego układu przestrzennego pozostała jedynie aleja lipowa. Na terenie folwarku zachowało się kilka dawnych budynków gospodarczych, przystosowanych do potrzeb gminnej spółdzielni, która wzniosła tu także nowe obiekty.

Równie odległą metrykę i interesującą historię posiada ośrodek rezydencjonalny w **Osmolicach**, oddalonych ok. 7 km na pn. od Strzyżewic, położony u ujścia Kossarzewki do Bystrzycy. Pierwsza wzmianka na temat wsi pochodzi z 1377 r. - wymieniany jest wówczas dziedzic Adamko. W latach 1416-1418 dobra te, podobnie jak Strzyżewice, były własnością Pawła z Męczennic. W 1443-73 właścicielem wsi był Mikołaj z Prawiednik h. Bończa, podsędek i sędzia lubelski – do niego należał znajdujący się tu wówczas dwór obronny. Od poł. XV w. wieś (lub jej część) należała do przedstawicieli rodu Osmolskich, którzy mieli tu duży folwark. W 1 poł. XVI w. była to własność Jakuba z Osmolic Osmólskiego, a następnie jego syna Jana, który

Żabia (Pszczela) Wola. Dwór, 1852, stan z 2006

Piotrowice. Dwór, XIX i pocz. XX w., stan z 1999

zasłynął jako „mecenas uczonych i literatów, miłośnik nauk ścisłych i alchemii”. Podniósł gospodarczo swój majątek (Osmolice i Prawiedniki). Zmarł w Osmolicach 1594. Spadek przejął po nim siostrzeniec Adam Gorajski, a następnie jego syn Zbigniew, który otaczał opieką kalwinów, udzielając im schronienia w Osmolicach. W 1652 r. dobra odkupił Remigian Skarbek Kielczewski. W wyniku podziału majątku w 1664 r., Osmolice przypadły Teodorowi Antoniemu Skarbek Kielczewskiemu, a w 1740 r. były własnością Józefa Skarbek Kielczewskiego. W 1784 dobra nabył późniejszy senator Królestwa Polskiego Franciszek Grabowski h. Pobóg. Z jego osobą wiązana jest przebudowa dawnego dworu obronnego na pałac w 1831 r. oraz założenie ogrodu wokół rezydencji. Następnym właścicielem Osmolic był jeden z jego synów – Tomasz, a potem córka tegoż – Maria Urszula Tekla hr. Stadnicka. Klasycyzyczny pałac osmoliccki jest najbardziej okazałą siedzibą spośród istniejących na omawianym terenie. Dwukondygnacyjowa, jedena-

stosowa fasada poprzedzona jest czterokolumnowym tokańskim portykiem w wielkim porządku, zwieńczonym trójkątnym szczytem. Za Stadnickich nastąpiła rozbudowa folwarku, a także częściowa przebudowa pałacu, polegająca na dodaniu dwóch przybudówek przy bocznych elewacjach oraz tarasu i czterofilarowego portyku z balkonem w elewacji ogrodowej. W rękach tej rodziny majątek pozostał do 1943r., a po bezpotomnej śmierci ostatniego z rodu – Juliusza, został zlicytowany. Po II wojnie światowej i upaństwowieniu majątku część rezydencjonalną z pałacem użytkowała placówka szkolno-wychowawcza, a obecnie jest ona

własnością prywatną. Całe otoczenie i dość dobrze zachowany pałac, wymagają gruntownego remontu i rewaloryzacji. Zabudowania folwarczne, użytkowane były przez Zakład Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego, a obecnie są własnością spółki „Osmofrost”. Na terenie folwarku zachowała się część dawnej zabudowy gospodarczej (m. in. z gorzelnia) pochodzącej z XIX – XX w. Jednocześnie wzniesiono tu szereg nowych obiektów, co wpłynęło na obniżenie wartości zabytkowej całego założenia.

Sąsiadująca z Osmolicami od strony pn. **Żabia Wola** znajduje się na terenie, który w XV i XVI w. należał do rodziny Osmolskich. Folwark powstał tu zapewne na pocz. XVII w. Podobnie jak okoliczne wsie, była to wówczas własność Gorajskich. W 3 w. XVIII w. Żabia Wola i Prawiedniki należały do Floriana Kielczewskiego, a od ok. 1778 r. odziedziczył je brat Józef Skarbek Kielczewski, starosta kahrlicki pochodzący z Kielczewic (właściciel Woli Gałęzowskiej), który w 1786 r. sprzedał wieś dotychczasowemu plenipotentowi burgrabiemu Rabowskiemu. Następnie córka

Gałęzów. Dwór w trakcie remontu, stan z 2006

Rabowskiego wniosła ją w wianie do rodziny Malinowskich, właścicieli części pobliskiego Tuszowa. W 1835 r. dobra te oraz Wierciszów i Bychawkę „C” nabył generał Franciszek Rohland, uczestnik powstania listopadowego. Po powrocie z zesłania osiedlił się on w Tuszowie, a Żabią Wolę i pozostałe wsie oddał synom. Wkrótce, po przedwczesnej śmierci braci, majątek znalazł się w posiadaniu średniego z nich – Romana (zm. 1896), który osiedlił się w Żabiej Woli i wznosił tu w 1852 niewielki murowany dworek, z dwukolumnowym gankiem. Jeszcze za życia Romana Rohlanda majątkiem zaczął kierować syn Paweł (1873 – 1926), żonaty z Heleną Brezówną. Był to znany w okolicy gospodarz, który wznosił szereg nowych budynków folwarcznych i prawdopodobnie rozbudował dwór, dodając okazałe piętrowe skrzydło. Zrealizowany tu wariant rozbudowy małego klasycystycznego dworku był bardzo popularny w 4 ćw. XIX w., w ten sposób powiększony został również, nieistniejący już, dwór w pobliskim Tuszowie. Wzorowe gospodarstwo Rohlandów specjalizowało się w hodowli koni, funkcjonowała tu także pokazowa pasieka.

W 1944 r. wydzielono odrębną jednostkę przestrzenną o pow. 50 ha gruntu (wraz z dworem) i nadano jej nazwę Pszczela Wola. Po 1946 dawny ośrodek dworski przekazany został w użytkowanie Technikum Pszczelarskiemu, które mieści się tu do dzisiaj. W dość dobrym stanie zachował się park dworski. Większość zabudowań folwarcznych rozebrano, a dawną rządcówkę i stajnię zaadaptowano do nowych

potrzeb. Jednocześnie na terenie dawnego zespołu rezydencjonalnego wzniesiono nowe obiekty kulturalne oraz utworzono skansen pszczelarski.

Pomiędzy Osmolicami a Strzyżewcami leżą **Piotrowice** – wieś po raz pierwszy odnotowana w źródłach z 1409 r. W XVI w. należała do Osmolskich z Osmolic, a następnie, podobnie jak sąsiednie miejscowości – do Gorajskich i Kiełczewskich. W 1780 r. zakupił ją (wraz z Bystrzycą i częścią Strzyżewic) od krewnych swojej żony Andrzej Alojzy Koźmian. W 1795 r. majątek przejął jego syn Kajetan – działacz polityczny, publicysta, krytyk literacki i pamiętnikarz, piastujący wysokie urzędy w Księstwie Warszawskim. W 1802 r. ożenił się z Anną z Mossakowskich i osiedlił w Piotrowicach. Dla potrzeb rodziny wyremontowany został stary, drewniany dwór Kiełczewskich. Tu Koźmian napisał *Ziemiaństwo*, poemat Stefan Czarniecki i *Pamiętniki*. W dworze zgromadzona została obszerna biblioteka. Siedzibę Koźmianów odwiedzali liczni znakomici goście – m.in. ks. Adam Jerzy Czartoryski, Izabela z Flem-

mingów Czartoryska, Wincenty i Zygmunt Krasieńscy.

W Piotrowicach współgospodarzył z ojcem Andrzej Edward Koźmian, który po powrocie z Paryża i upadku powstania listopadowego założył rodzinę, żeniąc się z Teofilą ze Skrzyńskich z Dobrzechowa, przedwcześnie zmarłą w 1851 r. W 1856 r. zmarł Kajetan Koźmian i został pochowany (obok synowej) na cmentarzu parafialnym w Bychawce. Stan dóbr w tym czasie był zły i w 1858 r. zostały one sprzedane Janowi i Jadwidze hr. Tarnowskiemu, a Andrzej Edward wyjechał ponownie do Paryża i poświęcił się działalności politycznej. Prawdopodobnie Tarnowscy wzniesli, w pobliżu drewnianego dworu Koźmianów, nowy murowany dworek, stanowiący fragment istniejącego do dzisiaj obiektu. W 1896 r. przez małżeństwo z hr. Marią Tarnowską właścicielem Piotrowic został hr. Witold Łoś, wielki społecznik, zasłużony dla gminy krzewiciel oświaty. On to rozbudował w l. 20. XX w. niewielki dworek Tarnowskich, dodając długi wąski korpus, który stał się skrzydłem reprezentacyjnym. W osiach środkowych obydwu dłuższych

Józów. Dwór z 2 poł. XIX w, stan z 2006

nemu remontowi. Możliwość przeprowadzenia badań obiektu, po zbiściu tynków zewnętrznych, pozwoliła na ustalenie prawidłowej chronologii podstawowych faz budowlanych. Pierwotny XVIII – wieczny dworek wzniesiony został w konstrukcji wieńcowej na planie krótkiego prostokąta o dwutraktowym, trójdzielnym układzie pomieszczeń, z sienią przelotową na osi. W siedmioosiowej elewacji frontowej znajdował się płytki, trójosiowy ryzalit, poprzedzony gankiem na czterech słupach lub kolumnkach. Całość nakrywał wysoki czterospadowy dach. Zasadnicza rozbudowa nastąpiła w k. XIX w. i polegała na przedłużeniu całego korpusu w kierunku wsch., poprzez dodanie sieni (poprzedzonej niewielki gankiem) i obszernego salonu. W ten sposób powstał dwór o dość nietypowym, wydłużonym kształcie, z dwoma gankami (wtórnie zabudowanymi) w elewacji frontowej.

W bezpośrednim sąsiedztwie, na pd. od Gałęzowa, leży wieś Wola Gałęzowska, która wzmiankowana jest w 1443 r. jako Galuszow Novum. W XVI i XVII w. była to również własność cząstkowa, należąca do drobnej szlachty. Zapewne w k. XVII w. znalazła się w posiadaniu Kiełczewskich, od których w 4 ćw. XVIII w. przeszła w ręce Koźmianów. W wyniku działu rodzinnego, po śmierci Andrzeja Alojzego Koźmiana, najmłodszy z jego synów Jan (brat Kajetana Koźmiana) otrzymał Wolę Gałęzowską, gdzie osiedlił się wraz z żoną Wiktorią z Mikuliczów-Radeckich. Ich siedzibą był stary (zapewne XVIII – wieczny) drewniany dworek. W 1851 r. wdowa po Janie sprzedała Wolę Gałęzowską

mężowi swojej córki Zofii – Józefowi Przewłockiemu (zm. 1861). Przewłocki był wzorowym gospodarzem, który wznosił tu latach 1855-1856 nowy murowany dwór i zabudowania folwarczne. Siedziba Przewłockich była wówczas ważnym dla kultury polskiej miejscem. Tu Zofia z Koźmianów Przewłocka prowadziła do 1863 r. tajne nauczanie dzieci włościańskich. Talent muzyczny pani domu i wszechstronne zainteresowania kulturą ściągaly do Woli Gałęzowskiej licznych gości. Po tragicznej śmierci męża Zofia Przewłocka wyszła w 1867 r. za mąż za Feliksa Goniewskiego poetę i muzyka, właściciela Sobieskiej Woli. W 1882 r. Wolę Gałęzowską objął jeden z synów – Konstanty, który następnie przekazał majątek córce Konstancji zamężnej za Henrykiem Wysockim. XIX – wieczny dwór przetrwał do 1929 r., po czym został rozebrany. W pobliżu wzniesiona została nowa siedziba o charakterze willi, zaprojektowana przez arch. A. P. Nieniewskiego. Po wojnie umieszczono w niej dom dziecka, który znajduje się tu do chwili obecnej. Na terenie folwarku zachowało się kilka budynków gospodarczych wraz z gorzelnią, pochodzących z k. XIX i pocz. XX w. Znacznie przekształcony i zniszczony został park, w którym zachowały się pojedyncze okazy starodrzewu i ślady malowniczej, krajobrazowej kompozycji.

Zespołem rezydencjonalnym o najkrótszej historii jest **Józwów**. Folwark o tej nazwie założony został w 1856, na gruntach dóbr Wola Gałęzowska, przez ówczesnych właścicieli majątku Józefa Przewłockiego i Zofię z Koźmianów.

W 1871 r. folwark został formalnie wydzielony i odkupiony przez zięcia Przewłockich Stefana Franciszka Kowerskiego (zm. 1901), żonatego z ich córką Zofią. Małżonkowie nie osiedlili się od razu w Józwowie, bowiem S. F. Kowerski był najpierw dzierżawcą majątku Zygmunta Sarneckiego w Bychawie, a następnie Żabna k. Turobina, gdzie Kowerscy mieszkali. Jednocześnie trwały inwestycje na terenie Józwowa. Wzniesiony został tu drewniany dom mieszkalny, służący synowi Kowerskiego z pierwszego małżeństwa Janowi, który następnie przeniósł się do Żabna, natomiast Stefan i Zofia Kowerscy w 1883 r. osiedlili się w Józwowie. Wówczas dwór został powiększony o część murowaną i w takim stanie zachował się do naszych czasów. Rozbudowa dworu w tym przypadku polegała, podobnie jak w Gałęzowie, na przedłużeniu korpusu poprzedniej siedziby. Wokół dworu założono park, co było w znacznej mierze dziełem pani domu, która parała się także z powodzeniem literaturą. W Józwowie znalazła się część księgozbioru Kajetana Koźmiana, odkupiona od jego spadkobierców z pobliskich Piotrowic. Stefan Franciszek Kowerski i jego trzech synowie byli wykształconymi ziemianami, prowadzącymi wzorowe gospodarstwa i aktywną działalność społeczną. Jeden z synów – Stefan Kazimierz objął po rodzicach majątek Józwów, a ostatnim właścicielem był jego zięć Wincenty Jankowski. Po II wojnie światowej na gruntach rozparcelowanego majątku powstała wieś, w dworze umieszczono szkołę. Niegdyś liczne zabudowania folwarczne uległy

rozbiórce. W szczytkowym stanie zachował się park. Obecnie prywatny właściciel prowadzi generalny remont dworu.

Wybrana literatura: K. Przewłocki, *Wspomnienia* [w:] *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, T. I, Buenos Aires – Paryż 1963; K. Koźmian, *Pamiętniki*, wstęp J. Willaume, Wrocław – Gdańsk 1972; *Dzieje Lubelszczyzny* T. III. *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, opr. S. Kuraś, Warszawa 1983;

Bychawa, woj. lubelskie. Studium historyczno-urbanistyczne, opr. P. Sygowski, PP PKZ O/Lublin, Lublin 1984, mps w Archiwum UOZ w Lublinie; F. Rymarz, *Dzieje Strzyżewic do 1918 roku*, Lublin 1994; Gmina Strzyżewice (Piotrowice) 1918 – 1997), pr. zb. pod red. F. Rymarza, T. I, Lublin 1998, T. II, Lublin 1999; *Stare cmentarze rzymskokatolickie w Bychawie i Bychawce*, pr. zb. pod. red. M. Dębowczyk, Bychawa 1999; *Ekorozwój gminy Strzyżewice*, pr. zb. pod red. S. Kozłowskiego,

Lublin 1999; M. Łukaszuk, *Założenia do projektu ustanowienia parku kulturowego im. Kajetana Koźmiana w gminach: Strzyżewice i Bychawa*, Katolicki Uniwersytet Lubelski Wydz. Matematyczno-Przyrodniczy, Kierunek: Ochrona Środowiska, praca mgr. napisana pod kier. prof. dr. hab. inż. S. Kozłowskiego, Lublin 2000, mps. M. Dębowczyk, U. Pytlak, *Śladami Koźmianów, Przewłockich, Kowerskich*, Bychawa 2003.